

Б.Ш.Батырхан

Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, PhD докторант

ПАРСЫ ТІЛІНДЕГІ ТҮРКІ СӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ПАРСЫ ТІЛІНЕ ӘСЕРІ

Аннотация. Парсы тілінде кірме сөздер, оның ішінде түркі сөздері көп. Парсы тілі сан алуан өзгерістерге ұшырап, өзге тілдерден енген сөздермен сөздік қоры байып, толығып отырды. Әр тілдің өзіндік тарихи жолдары бар. Қазіргі кезде Иран басқа тілден, оның ішінде түркі тілінен енген кірме сөздердің орнына парсының төл сөздерін енгізіп жатыр. Бұл мақалада парсы тіліндегі түркизмдер және олардың парсы тіліне әсері жайында айтылады.

Тірек сөздер: тіл, зерттеу, кірме сөздер, түркі, парсы тілі.

Б.Ш.Батырхан

Институт востоковедения имени Р. Б. Сулейменова, PhD докторант

ТЮРКСКИЕ СЛОВА НА ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПЕРСИДСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В персидском языке много заимствованных, в том числе тюркских слов. Персидский язык претерпел множество изменений, в персидском языке очень много заимствованных слов, таким образом лексика персидского языка непрерывно обогащалась. У каждого языка свой исторический путь. В настоящее время в Иране вместо заимствованных слов из других языков, в том числе тюркских, начали вводить исконно персидские слова. Эта статья рассказывает о тюркизмах на персидском языке и их влиянии на персидский язык.

Ключевые слова: язык, исследование, заимствованные слова, тюркский, персидский язык.

A.Sh.Batyrkhan

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleimenov,
PhD doctoral student

TURKIC WORDS IN PERSIAN AND THEIR INFLUENCE ON THE PERSIAN LANGUAGE

Annotation. There are many borrowed words in the Persian language, including Turkic words. The Persian language has undergone many changes, there are a lot of borrowed words in the Persian language, so the vocabulary of the Persian language has been continuously enriched. Each language has its own historical path. Currently, native Persian words have begun to be introduced in Iran instead of borrowed words from other languages, including Turkic ones. This article discusses the turkisms in Persian and their influence on the Persian language.

Keywords: language, research, borrowed words, Turkic, the Persian language.

Парсы және түркі тілдерінің ұзақ уақыт қатар өмір сүруі салдарынан элементтердің ауысуы қарқынды болды. Ұзақ ғасырлар бойы түркі тілі парсы тіліне үлкен ықпал жасап келді және өз іздерін қазіргі уақытқа дейін қалдырды, бірақ қазіргі Иранда түркі тілінің дербестенуі байқалады. Тарихи факторларға байланысты осы үдерістерде түрлі тілдер өзінің рөлдерін атқарды. Солардың ішінде парсы тіліндегі алтай және түркі элементтерін үш үлкен топқа бөлуге болады:

1. Оңтүстік және шығыс-түркі элементтерінен тұратын ескі «таза» түркі тобы.
2. Өзіне моңғол, оңтүстік және шығыс түркі элементтерін кіргізетін орта моңғол және түркі тобы.
3. Тек оңтүстік түркі элементтері кіретін кейінгі «таза» түркі тобы [1, 116].

Парсы тіліндегі моңғол элементтері көп жағдайда түркіден кірген. Алғаш рет моңғолдармен кірген, содан кейін парсы тіліне «моңғолға тән» пішініне ауысқан бірнеше ескі-түркі сөздері бар.

Лингвистердің пайымдауынша, түркі тілі дүние жүзіндегі қолданыс аясы жағынан жоғарғы орында тұратын тілдердің бірі. Түркі тілінде 24000, ал парсы тілінде 5000 етістік бар. Парсы тіліндегі 600-дей сөз түркі түбірінен жасалған және күнделікті қолданылатын сөздер [2,139]. Мысалы:

اتاق اقا ، دولمه ، سنجاق دولمه ، قابلمه ، قابلمه ، سنجاق ، ارزو ، سنجاق ، نغمه ، تشك ، سرمه ، فشنگ ، توب ، تپانچه ، قاچاق ، تۇقым ، من مән ، تخم ، دولقو ، باتلاق ، اجاق ، آچار ، اردک ، آرزو ، سنجاق ، نغمه ، تشك ، سرمه ، فشنگ ، توب ، تپانچه ، قاچاق ، تۇقым ، من مән ، گمرک ، اتو ، آذوقه ، اردو ، سوغات ، اوستا ، الک ، النگو ، آماج ، ایل ، بيزار ، تپه ، چکش ، چماق ، چوپان ، چنگال ، چاپول ، چادر ، باجه ، بشگه ، بقچه ، چروک ،

Ирандықтар ерте кезден түркі тілдес халықтармен тығыз байланыста болды. Парсы тіліндегі тарихи-археологиялық, көркем әдебиеттерде түркі тілдерінің сөздері де біршама кездеседі. Сондай-ақ түркі-моңғол сөздері де парсы тіліне әсер етпей қойған жоқ. Бұл тілдер қазіргі парсы сөздік қорында араб пен европа тілдерінен кейін үшінші орынды иеленеді [3,139].

Ғазнавидтер мен селжұқтардың ел билеген тұсында парсы-дари тіліне көптеген түркі сөздері енді [4, 196]. Ал Шыңғысханның Иранға шабуыл жасаған тұсында, яғни 1249-1528 жылдарында парсы-дари тіліне көптеген моңғол сөздері енген. Қажарлардың ел билеген тұсында (1794-1925 жылдары) ирандықтар француздармен және басқа да европалықтармен қарым-қатынаста болуы, осының нәтижесінде парсы тіліне көптеген европалық сөздер, оның ішінде француз тілінен көптеген сөздер енді [5, 19].

Араб тілімен салыстырғанда, парсы тіліне түркі тілінің ықпал етуі әлсіздеу. Дегенмен сандық арақатынас бойынша қазіргі парсының сөздік құрамындағы түркі элементтері араб және еуропалық сөздерден кейінгі үшінші орында тұр.

Түркі кірмелерінің арасында экономика, мәдениет, әкімшілік және т.б. құрылымдардың түрлі салаларына жататын жүздеген сөздер бар. Әсіресе көптеген сөздер әскери салаға, тұрмысқа, саудаға, ауылшаруашылыққа, мал шаруашылығына және т.б. жатады. Жекелеген кірме сөздер Иранды басқарған (сефевидтер, қаджарлар және т.б.) түркі әулеттерінің сарай өмірімен байланысты. Әскери лексикадан парсы тілінің негізгі лексикалық қорында сақталып қалған сөздерді атап өтуге болады: *tup* «зеңбірек», *qosun* «әскер», *tofang* «мылтық», *kasik* «кезекшілік», *yortme* «желіс», *qater* «қашыр», *qasow* «ат тарақ», *cal* «буырыл» және т.б.

Tuman сөзі бастапқыда «он мың» дегенді білдірген, кейін «қараңғылық», содан кейін бастапқыда 10 «хезардан» тұратын, туман-парсы ақшасының бірлігі болды. Қазір кейде «үйез», «аудан» деген мағынада қолданылатын «boluk» сөзі ертеректе «әскери жасақ» дегенді білдірген. Түркі *azuqe* ертеректе «әскери азық-түлік» дегенді білдірсе, енді «жалпы азық-түлік», «азық-түлік», «тағам» білдіреді.

Түркі текті әскери терминдер Реза шах билігі тұсында сирек қолданылатын болды.

Реза шахтың арнайы жарлығымен 30-шы жылдардың аяғында түркі әскери терминдері парсы терминдерімен ауыстырыла бастады. Сонымен, *saqlow* «гарнизон» сөзі көбінесе жаңаша әскери әдебиетте кездесетін, парсының *padegan* сөзімен ауыстырылды. *Balabanci* «дабылшы» сөзіне *tablzan* араб сөзі қолданылды, *qosun* «әскер» орнына «қасақ» – парсылық *artes*, «қарауылшы» мағынасындағы *qaravul* орнына парсылық *negahban* қолданады, *otraq* «аялдау» орнына – *rahatbas* және т.б. Түркі *qur* мылтық *aslahe* араб сөзімен ығыстырылды. *Samxal* «мушкет», *uzbasi* «жүзбасы», *topuz* «шокпар» сияқты сөздері әскери істер мен әскери техниканың дамуына байланысты көнерген сөздер болып қалды.

Парсы тұрмыстық лексикасында көптеген түркі кірмелері бар. Үй тұрмысының заттарына мынандай сөздер жатады: *qasog* «қасық», *basqob* «тәрелке», *alak* «елеуіш», *dogme* «түйме», *otaq* «бөлме», *tosaq* «төсек», *qeici* «қайшы», *otu* «үтік».

Сауда, кәсіпшілік, ауылшаруашылық саласына жататындар *tutum* «темекі», *gomroq* «кеден», *qasaq* «контрабанда», *qeslaq* «қыстақ», *uaylaq* «тайпаның жазғы келген жері», *batlaq* «саз батпақ», *alaciq* «шатыр», *saqgez* «қара май», *kuc* «қоныс аудару», *kork* «мамық».

Құстардың, жануарлардың, өсімдіктердің атаулары: *ordaқ* «үйрек», *qaz* «қаз», *olaq* «есек», *beldercin* «бөдене», *qis* «сұңқар», *saman* «сабан», *qarc* «саңырауқұлақ», *qeyisi* «шабдалының сорты», *qaraqis* «қаршыға», *qater* «қашыр», *bid* «күйе көбелек».

Сефевидтер мен қаджарлардың сарай өмірі парсы тілінде көнерген сөз болып қалған кейбір сөздерді қалдырды: *xanasalarbasi* «бас аспаз», *ayaqci* «сарай шарап шөмішшісі (придворный виночерпий)», *kapuci* «есік күзетшісі», *comaq* «асатаяқ», *sowgeli* «әспетті», *dolmac* «аудармашы», *ilci* «елші», *dustaқ* «абақты».

Парсының қазіргі сөздігіне орнықты кірген, көп қолданылатын түркі кірмелері ретінде *qabaqan* «тыйым», *tolombe* «сорғы», *surtme* «шана», *soluq* «бүлік», *souqat* «сыйлық», *bazak* «әшекей», *soqlme* «түйреу, шаншу, дәрі егу (укол)», *patuq* «жиналатын пункт», *caq* «толы, толық (полный)», *yoqur* «денелі, сап-сау, таза (здоровый)», *cabok* «епті», *qati* «аралас», *kucek* «кішкентай» сияқты зат есімдерді атап өткен жөн.

Түркі кірмелері парсының сөзжасам жүйесіне айтарлықтай ықпал тигізді. Олар парсы сөз тудырушы бірліктерімен бірігіп, туынды және күрделі сөздердің пайда болуының базасы ретінде қызмет ете алды. Мұндай жолмен көптеген сөздер пайда болған. Мысалы: *qapidan* «шап беріп ұстау», *kucidan* «қоныс аудару», *qaratidan* «тонау», *tupxane* «артиллерия», *ielowdar* «кавангард», *amakdar* «лайықты, еңбегі сіңген» және т.б., түркі атаулы есімдерімен етістікті фразеологиялық бірлігінің кеңінен пайда болу мүмкіндігін айтпағанда: *kuqkardan* «басқа жерге көшу», *topoqhordan* «тойып ішу», *bazakkardan* «бендіру» және т.б.

Парсы тілі түркі тектес сөздермен қоса келесі сөз тудырушы қосымшаларды алды:

-ci жұрнағы парсы және басқа тілді негіздерге қосылып, мамандық мағынасын білдіретін сөздерді жасайды: *sekarci* «аңшы», *ma'danci* «шахтер», *doroskeci* «арбакеш», *jarci* «хабаршы» және тағы да көптеген. Сөйлеу стилінде кейде жақтырмау түрін білдіреді, мысалға *niznameci* «газетші, газет-жазушысымақ», *masvaratci* «көненсші», *sinimaci* «киношы» *postci* «пошташы».

-tas жұрнағы өнімсіз, көнерген. Кей негіздердің тіркесінде ғана сақталған: *xeyltas* «әріптес», *xajetas* «мырза», *sahrtas* «жерлес», *teymurtas* «Теймурташ» (жалқы есім).

-ulu (нұсқалары -ule, -lu) түркі жұрнағы. Кішірейтетін мағынаны білдіретін сөздерде, сондай-ақ антропонимдер мен топонимдерде кездеседі: *zangule* «қоңырау», *maskule* «саба», *kuculu* «кіп-кішкентай», *quzulu* «кішкентай бүкір», *abdarlu* «Абадарлу» (топоним) және т.б.

Түркі **-basi** сөзі кейбір басқаша мағынаға ие болып, сөз тудырушы бірлікке айналды, оны атаулы жартылай қосымшаларға жатқызуға болады. *-basi* элементі тек түркі тектес кірме сөздерінде ғана емес, сондай-ақ иран және араб негіздерімен қосылуында

кездеседі. Барлық жасалуында *-basi басшы, бас, кишігірім бастық* дегенді білдіреді, алайда осы мағынада жеке сирек қолданылады, негізінен сөз айналымындағы дөрекі сөздерде. Келесі мысалдарды салыстырайық: *uzzbasi* «жүзбасы», *baqbanbasi* «аға бағбан», *tajerbasi* «көпестердің топ басы», *hakimbasi* «лейбдәрігер» және т.б. [5, 506].

Түркі тектес атаулы жартылай қосымшаларға мысалға, *dadbegi* «сот», *qal'ebegi* «қамал бастығы», *daryabegi* «Дарьябеги» (жалқы есім) сияқты түркі негіздерімен ғана тіркесте кездесетін, көп қолданылмайтын элементтерді де жатқызуға болады – *begi* (бек, бег, «бек», басшы «әскери басшы + тәуелдік жұрнағы»).

Анатолияның Шығысында және Әзірбайжанда түркі тілі (империя және жергілікті басқарма тілі) көбінесе лексикалық кірмелер мен тікелей өзара сөйлесу әрекетінде күрт, тат және парсы тілінің басқа да диалектілеріне ықпалын тигізді. Өзбек тілі Тәжікстанда ықпалын күшейтсе, парсы тілі (империялық, әдеби және жергілікті тіл ретінде) түркі тіліне ықпалын тигізді. Ол кезде солтүстік Ауғанстанда дари тілі жергілікті өзбек тілінің өзгеруіне ықпал жасады.

Етістік жасау кезінде парсы тілінде қосымша мына әдістер қолданылған:

1) Синтетикалық-деривациялық. Парсы және парсы-араб кірмелерінен пайда болған жұрнақ арқылы сөздерді жасау, мысалы, «*abad-laṣ-maq*», «гүлдену үшін» (әзірбайжан), «*toza-la-mak*» «тазалау» (түркі).

2) Аналитика-композициялық. Кірме сөздер арқылы сөздерді жасау, көбіне бұл көмекшісімен, етістікті зат есім «жасау» немесе «болу» дегенді білдіретін жалған етістіктер (парсы синонимдері *kardan* және *ṣodan*), мысалы, «*abad et-mek*» тарату, толтыру (әзірбайджан), «*muvaḥḥaq ol-maq*» жетістікке жету (османдық). Османдық сияқты, жоғары стильдерге *eżāfa*-дан өлеңдер және кеңсе мәтіндері үлкен көлемде енгізілді.

Иранның оңтүстігіндегі Фарс аймағындағы түркігидес қашқайлар бірнеше жүз жыл бойы осы тілге тән дауыстылар мен дауыстылар үндестігін сақтап келді. Парсыдан енген басқа құрылымдық кірмелерге салыстырмалы және асырмалы жұрнақтар қосып қолданды. Мысалы, *sowuḡ-tār* «салқындау»; *böyüḡ-tāgin* «үлкен, аға» [6].

Күнделікті оншақты әзірбайжан сөздері жазбаша да, ауызша да стандартты парсы лексикасына түркі ықпалының мықты екендігін дәлелдейді. Әдеттегі сөздер болып табылатын *otāq* «бөлме», *oḡāq* «алауошақ», *oti* «темірді тегістеу», *qeyṣi* «қайшы», *qāṣāq* «контрабанда», *qadaḡan* «тыйым салынған», *tutum* «темекі» және *tup* «доп». Түркі лексикалық-жі жұрнағы түркі лексикалық модельге байланысты пайдаланылмаған, ал дауыстылар үндестігі парсы тіліндегі сөзжасам пайдасына болды: *ṣekār-ṣi* «аңшы», *taqlid-ṣi* «еліктеу», *post-ṣi* «пошташы», *tutum-ṣi* «темекіші». Сөздіктің мағыналық бөлігіне діни, тұрмыстық, әскери, технологиялық және коммерциялық сөздер кіреді, бұл түркі кірмесінде парсы синонимдері бар, қосылған және кәсіпті халықтың ауызекі, халықтық, жергілікті деңгейде өзара әрекет ету нәтижесінің дәлелі. Оларды екі қарама-қарсы әлеуметтік көрсеткіш сияқты жиі түрлендіруге болады, онда парсы және парсы-араб тілі неғұрлым ресми, әдеби тіл, ал түркі немесе түркі-моңғол тілі неғұрлым бейресми, прозалық немесе халық тілі ретінде жүреді.

Герхард Дёррефтің пайымдауына, парсы тілінде түркі тілінің шамамен 1200 сөзі бар. Негізінен олар әскери және әкімшілік терминдері болып табылады.

Сефевид шахтары әдеби тілдері парсы жазба тілін дамытуға жағдай жасағанымен, қызылбастар (кизилбаш) сарай маңында және лагерьлерде түркі тілінде сөйлеген. Түркі тілі қолданыс саласын кеңейтіп, парсы тілімен қатар қолданылған.

Джон Шарден (1643 – шам. 1713), Адам Олеарий (1603-71) және Пьетро делла Валле (1586-1652) сияқты шетелдік саяхатшылар түркі (сөйлеу) тілі Иранның барлық таптары арасында ұлттаралық тіл ретінде таралғанын айтқан. Энгельберт Кемпфердің (1651-1716) пайымдауы бойынша, «Түркі тілін сарай маңы халықтарынан бастап, парсылардың жо-

ғары шенді отбасыларына дейін білген. Түркі тілінің дамығандығы сонша, тіпті болашақта түркі тілін білмеу парсылар арасында ұятты деп саналған» [6].

Социологиялық аспектіде маңыздырағы түркі мен парсы синтаксистеріндегі ономастикалық сөз орамдары болып табылады. Корольдік лауазымдықтардағы сөздердің, лауазымдағы алдыңғы сөздің (мысалы, Šāh Esmā‘il, Šāh ‘Abbās) Ирандағы үйреншікті болып қалған, лауазымнан кейін тұрған сөзге (мысалы, Надиршах, Rezā Šāh) өзгеруі түркі тілінің әсерін көрсетеді.

Парсы тілінен басқа Иранда қолданысқа ие күрт, тат және талыш тілдері түркі тілінің әсеріне қаттырақ ұшырады. Ол тілдердің етістікті жүйесі түркілік типке көбірек өзгерді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Дёрфер Г. Парсы тіліндегі түркі және моңғол кірмелері. –1963. – 12 б.
- [2] Рүстемов Л.З., Самарэ И. Парсы тілінің ізашары.–Тегеран, 1994. –1 т. – 495 б.
- [3] Күмісбаев Ө. Иранбақтың бұлбұлдары. –Алматы, 2009. –74 б.
- [4] Исабеков Д. Қазақ-Иран мәдени байланыстарының өткені мен болашағы (семинар материалдары). Алматы, 2001. –163 б.
- [5] Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. –М.: Изд-во МГУ, 1975. –354 с.
- [6] <http://www.iranicaonline.org/articles/turkic>